

וְשֵׁמוֹ אֶחָד

ריפוי הקשר בין ישראל ודתות העולם

יעקב נגן, שראל רוזנבלט, אסף מלאך

וּשְׁמוֹ אֶחָד

ריפוי הקשר בין ישראל ודתות העולם

Yakov Nagen, Sarel Rosenblatt, Assaf Malach
And His Name is One: Healing Judaism's Relations with World Religions

עורך אחראי: ראובן ציגלר
עורכת ראשית: אוריה מבורך
עורכת משנה: אפרת גרוס
עריכת לשון: שמואל מרצבך
הגהה: הניה קולומבוס
עיצוב עטיפה: סטודיו עפעף
עמוד: עדי רובין

© כל הזכויות שמורות לבית המדרש לישראל והאנושות, אור תורה סטון 2022

ספרי מגיד, הוצאת קורן
ת"ד 4044 ירושלים 9104001
טל': 02-6330530 פקס: 02-6330534
www.korenpub.co.il

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע, לשרר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי, מכני או אחר, כל חלק שהוא מן החומר שבספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

מסת"ב 8-342-526-965-978 ISBN

נדפס בישראל 2022 Printed in Israel

In memory of Stewart Harris –
a great community leader, strategic thinker
and family man

Daniella and Jeffrey Wild and family

לזכרו של סטיוארט האריס, מנהיג קהילה יוצא דופן,
איש מחשבה מעמיק ואיש משפחה

חביבה ויוסף וילד ומשפחתם

תוכן העניינים

פתח דבר: הרב ד"ר כתריאל ישעיה ברנדר ט
מבוא: יחסי ישראל והעמים בזמננו - קריאה לחשיבה ישנה-חדשה 1.....

חלק ראשון: סוגיות יסוד

בין ישראל לעמים לעתיד לבוא: ארבעה מודלים בנבואות אחרית הימים.. 17
"כְּאֲשֶׁר פָּתַר לָנוּ כֵּן הָיָה": שותפות האדם בעיצוב התממשות הנבואות.... 31
שבע מצוות בני נח: תנאי סף לחברה אנושית או זהות דתית?..... 39

חלק שני: יחס הראשונים לדתות העולם

רבי יהודה הלוי: חשיבות הדת באומות העולם - דת ללא התגלות 53
רבי נתנאל בירב פיומי: נבואה בדתות העולם 71
הרמב"ם: מצוות בני נח כדת הבלעדית לאומות העולם 83
רבי מנחם המאירי: מוסר ואמונה בה' כבסיס לאחוה 103
רבי יוסף אלבו: תורת בני נח משתנה לפי אופייה של כל אומה 123

חלק שלישי: יחס האחרונים לדתות העולם

הרב יעקב עמדין: היסודות החיוביים של הנצרות כדת בני נח 133
הנצרות כדת חיובית בדברי אחרונים 151
הרב אליהו בן-אמוזג: דתות העולם והגאולה האוניברסלית 177
הראי"ה קוק: "הדתות האלוהיות" ותפקידו המרכזי של עם ישראל 195
הרב יהודא אשכנזי (מניטו): "משוואת האחוה" וחשיבות הדיאלוג הבין-דתי .. 221
הרב יונתן זקס: הדתות כשפות שונות של דבר ה' לעולם..... 243
"בְּקִשׁוֹ פָּנָיו תִּמְדַּד": דתות העולם כעבודת ה' הצומחת מלמטה 253

חלק רביעי: חשיבות עבודת ה' של האומות - תורה, מקדש, שבת

תורה לגויים: אחריותו של עם ישראל בהפצת תורה לעולם 271
"בֵּית תְּפִלָּה יִקְרָא לְכָל הָעַמִּים": מקומם של הגויים במקדש 291
שבת לישראל ושבת לאומות..... 301
אחרית דבר: מפגש וקשר בין ישראל ודתות העולם בזמננו 311

פתח דבר

הרב ד"ר כתריאל ישעיה ברנדר
נשיא וראש מוסדות "אור תורה סטון"

מראשית המפעל הציוני סבל היישוב העברי בארץ ישראל מהתנכלויות ומעשי טרור. גם בשעה שבה נכתבות שורות אלו - כפתח דבר לספר העוסק ביחסנו לאומות הסובבות אותנו ולדתותיהן - אנו סובלים מאירועי טרור קשים: ישראלים תמימים נרצחים בלב הארץ על ידי בני עוולה. אלו ימים של חוסר ודאות וחשש.

מטבעו מעמיד הטרור בשאלה גדולה את יכולתנו ורצוננו לשאוף לדר־קיום ולחיים משותפים עם שכנינו הלא־יהודים. צופרי האזעקה; קולות הבכי של היתומים, האלמנים והאלמנות; החשש להתהלך בשלווה במרחב הציבורי - כל אלה מציפים רגשות קשים, מהדהדים קולות קיצוניים ומרחיקים אפשרות של פשרה וסובלנות. התשובה לשאלות אלו מורכבת - ואינני מתיימר להציע כאן פתרון חד־משמעי - אך אל מול עינינו צריכים לעמוד תדיר דברי הנביא "וְהִבִּיאֹתֶימ אֶל הַר קְדֹשִׁי וְשִׁמְחֶתִים בְּבֵית תְּפִלָּתִי עֹלְתֵיהֶם וְזִבְחֵיהֶם לְרִצּוֹן עַל מִזְבְּחִי כִּי בֵיתִי בֵּית תְּפִלָּה יִקְרָא לְכָל הָעַמִּים" (ישעיהו נו, ז). החזון שניצב באופק חייב להיות תפילה משותפת של

כל בני האדם - יהודים ולא־יהודים כאחד - מול בית ה' בירושלים: ובכללם גויים שיכואו מכל רחבי העולם, ועל אחת כמה וכמה אלו שכבר חיים בקרבנו. עיקרון חשוב נוסף שחוזר שוב ושוב בתורתנו הינו "מִשְׁפָּט אֶחָד יְהִי לְכֶם כְּגַר כְּאֶזְרַח" (ויקרא כד, כב). ספר החוקים שלנו ומערכות המשפט והצדק צריכים להיות שוויוניים והוגנים, לכבד גם את מי שאינם יהודים וחיים בארצנו ולהכיר בהם.

אינני מציע חלילה גישה סובלנית ומכילה כלפי הטרור. אדרבה, עלינו להילחם, להוקיע ולעקור אותו מהשורש, ולהבטיח את עוצמתו וחוסנו של זה"ל. מדובר בלא פחות מ"מלחמת מצווה" - כזו שאיש אינו פטור ממנה. כולנו צריכים לעמוד כאיש אחד בפני אלו המבקשים את נפשנו. אך לא צריכה להתקיים סתירה בין חובה זו ובין אחריותנו להציע יד של שלום, כבוד והגינות לרבים המבקשים לחיות עימנו ואינם נוקטים אלימות.

שנים רבות לפני חזרת עם ישראל לארצו, באמצען של אלפי שנות הגלות הארוורות, מצא הרמב"ם לנכון לעסוק בהרחבה ובעומק דעת במעמדם ההלכתי של גויים בארץ ישראל ובצורך לנהוג בהם בהגינות ובכבוד. כיצד אנו, שחיים כבר מעל שבעה עשורים כריבונים בארץ אבותינו, יחד עם מיליונים שאינם יהודים - ערבים מוסלמים ונוצרים, דרוזים, צ'רקסים, פליטים סודנים ואריתראים - איננו עוסקים בעיון ובהעמקה מספקת בשאלה זו?

ומעבר לכך, מצבו הריבוני של העם היהודי מעורר ביתר שאת שאלות יסוד בעניין האופן שבו רואה ההלכה את דתם של המיעוטים בארץ ויחסה לאמונתם, לפולחנם ולמסורתם. האם ישנה אפשרות גם לשותפות מהמקום הדתי שלנו ושלם? האם יש מקום ללמוד תורה עם שכנינו מאומות העולם ולשתף עימם את אוצרותיה ואת ערכיה? למעשה, שאלות אלו מתחילות מנקודת מבט רחבה עוד יותר המתייחסת לא רק לדתות המיעוטים בארץ: מהו יחסה העקרוני של היהדות לקיומן של דתות בקרב אומות העולם? האם בקיום הדתי שלהן ישנו ערך? או שמא אלו דתות שצריכות להתבטל בהקדם כיוון

שאינן מכירות בדת האמת? האם יש מקום למציאת נקודות השותפות בין הדתות, לעבודה משותפת וללימוד משותף?

תמיד יהיו אתגרים רבים, איכות חדשות וישנות, פחד וחוסר הבנה - ועל אף כל אלו, ואולי אפילו בגינם - על הציבור הדתי-לאומי להתמודד באומץ ובישירות עם שאלות אלו; לא רק עם שאלות הזכויות האזרחיות של המיעוטים, כהונתם בתפקידי הנהגה במוסדות המדינה וכדומה, אלא גם עם שאלת השורש, יחסו של היהודי לעבודת ה' ולקיום דתי בקרב לא-יהודים.

נסו להיכנס לחנות ספרי קודש או לספריית בית מדרש, יהא אשר יהא; תמצאו שם ספרים רבים העוסקים בהלכות שבת, איסור והיתר, ואפילו סוגיות מודרניות יותר כגון דיני מלחמה או הלכות תרומות ומעשרות ושמיטה, אך כמעט שאין בנמצא ספרי הלכה שנכתבו במיוחד לצורך התמודדות עם אתגר זה. אינני מדבר על נקיטת עמדה פוליטית או על הנחיות מדיניות כאלו או אחרות בשם ההלכה, אלא בשרטוט קווי מתאר ליחס הלכתי נכון ללא-יהודים החיים בארץ ישראל.

כהיענות לאתגר זה, הקימה הנהלת "אור תורה סטון" את "בית מדרש לישראל והאנושות" שתכליתו לסלול את הדרך לספרות הלכתית והגותית בנושא; לדון בעומק, ביצירתיות ובתבונה בגישה ההלכתית הנכונה בסוגיות אלו; ליצור נקודות ייחוס לדורות הבאים של לומדים וכותבים; ולתת כלים ביד המבקשים לצעוד בדרך התורה ולנהוג באופן נכון וראוי בבני אומות העולם בארץ ומחוצה לה.

אני מבקש להודות לחברי בית המדרש, ובראשם לרב ד"ר יעקב נגן, לרב ישראל רוזנבלט, לד"ר אסף מלאך ולגב' גיטה חזני-מלכיאור על עבודת הקודש שהייתה כרוכה בעמלם על ספר זה, העוסק ביחסה של היהדות לעולמו הדתי של האחר - באיזה מידה ניתן לכבד אותו ולהעניק לגיטימציה לעבודת האלוהים שלו. בעז"ה נזכה לראות ספרים רבים נוספים פרי עטם שיאירו בחוכמה ובעומק פנים נוספות של היחסים בין עם ישראל והאנושות. ספר זה עוד יתורגם לשפות

אחרות ויהיה מקור ובסיס לפרסומים נוספים שיכוונו לקהל רחב והטרוגני ככל האפשר.

הספר מוקדש לזכרו האהוב של המנטור שלי, מר סטיוארט האריס, שמעון גדליה בן פנחס מנחם ורחל. תודתי נתונה לחביבה ויוסף ווילד מקליבלנד אוהיו שהקדישו את הספר לזכרו. שמעון גדליה היה אדם שהבין שכדי להבטיח חיים מאושרים ושלמים - חובה להתמקד דווקא בסוגיות הגדולות. מי ייתן וזכרו ימשיך את הברכה שהיה לנו בחייו ודבריו ימשיכו ללוות באמונה אותי, את אשתו גלוריה עמו"ש, את שלושת ילדיהם - ג'פרי, רחל ודוד - את שנים עשר נכדיהם וניניהם ורבים רבים אחרים שהתברכו מחוכמתו ומצלילות דעתו וחזונו.

ירושלים, ניסן תשפ"ב

מבוא

יחסי ישראל והעמים בזמננו – קריאה לחשיבה ישנה־חדשה

יעקב נגן

ישראל והעמים בחזון אחרית הימים

תמורות עמוקות מתחוללות בתקופתנו בחיי העם היהודי ואנו זוכים להיות עדים להן. נבואות קיבוץ הגלויות ושיבת ציון מתגשמות לנגד עינינו; ה' שב את שבות עמו, וכחולמים אנו חוזים – ונוטלים חלק – באירועים המשנים את דמותו ומצבו של עם ישראל, אולי באופן הדרמטי ביותר מאז ימי התנ"ך.

התבוננות בנבואות אחרית הימים מעלה כי מתוארים בהן שני כיווני תנועה הפוכים. מחד גיסא, שיבת ציון היא תנועה מן החוץ פנימה – ממצב של התערבות בעמים למצב של נפרדות והתייחדות בארץ ישראל. מאידך גיסא – וכד בכד – אחרית הימים מתוארת

* הרב ד"ר יעקב נגן הוא ראש "בית מדרש לישראל והאנושות" ומכון בליקלה לשיח בין־דתי מבית רשת "אור תורה סטון"; ר"מ בישיבת עתניאל.

כתקופה שבה עם ישראל מממש את ייעודו להיות "לאור גויים"; ותנועה זו היא מן הפנים אל החוץ, "כי מציון תצא תורה". לפנינו כמו־סתירה: אנו עוזבים מצב שבו אנו מעורבים בפועל בתוך אומות העולם, מתייחדים בארצנו ובתוך עצמנו - דווקא כדי לעמוד בקשר איתן עם העולם שהותרנו מאחור.

נראה שפְּשֶׁרָה של כפילות פנים זו טמון בהבנה שהמעבר מגלות לגאולה הוא מעבר מחיי הישרדות לחיי חזון. בגלות, הצורך הקיומי של ישראל היה לא להיטמע בגויים ולא להיעלם, ולשם כך נדרשו נתק מהסביבה והתנכרות לה. דווקא בארץ ישראל, כאשר אנו בטוחים יותר מטְּמִיעָה, ניתן לחיות מתוך חזון ולעמוד על מקומו של עם ישראל בסיפורה הגדול של האנושות.

אלא שלמסע זה נלווים אתגרים לא פשוטים. לשם כך יש להתבונן בעיניים חדשות על שאלות הלכה והגות ביחסי ישראל והעמים. שאלות אלו הוזנחו לעיתים במהלך הגלות או שבדיונים על אודותיהן הודגשו העמדות והפרשנויות המגביהות את המחיצות בין ישראל והעמים - מחיצות שהיו נחוצות כאמור כדי לאפשר את הקיום היהודי בגולה. על דרך מליצה ניתן לומר כי בידינו מסכת עבודה זרה, העוסקת ב"סור מרע" ובריחוק מהאומות, אך טרם נכתבה מסכת "לאור גויים", העוסקת בצדדים החיוביים והראויים של יחסי ישראל והעמים.

כשם שבתחומים אחרים של חזון אחרית הימים - בניין הארץ, קליטת עלייה ועוד - איננו רק בבחינת צופים פסיביים אלא בכוחנו גם לעצב את המציאות, כך גם בתחום זה: עלינו לשאול מהו תפקידנו ביישום מרכיב זה של חזון אחרית הימים.

סיבה נוספת מביאה לכך ששאלת יחסי ישראל והאומות וריפויים היא סוגיה בוערת שעלינו להיזקק לה: תהליך הגלובליזציה. בעקבות תהליך זה, בלתי אפשרי כיום להתעלם מקיומו של הזולת גם אם הוא רחוק מאיתנו ומדבר בשפה זרה. חיי האנושות כולה מעורבים אלה באלה כיום לבלי התר ומשפיעים אלה על אלה. כבר בתחילת המאה ה־20 זיהה הראי"ה קוק תהליך זה כאשר בפסקה ידועה מנה

מבוא: יחסי ישראל והעמים בזמננו - קריאה לחשיבה ישנה-חדשה

כאחד מ"שלושת השינויים העיקריים במחשבה החדשה" את השינוי ב"מחשבה החברתית". בעוד בעבר, "כל עדה וקהלה היתה סגורה בתחומה, על כל יחיד לא פעלה בגלוי כי אם הסביבה הקרובה שלו, ובתומו חשב כן כל יחיד וכל ציבור, שהעולם הגדול הוא רק סביבתו הרוחנית והגשמית"; הרי שעתה -

כל יחיד מרגיש, שהנהו לא בודד, ולא סגור בתחום מיוחד לגמרי, שהוא פועל ומתפעל מהמון חוגים רבים ורחבים, מסביבות שונות וגם זרות, ואין ליאש כל רוח לומר, שאין לי להתחשב עמו מאומה, גם אם יהיה רחוק שברחוקים.¹

אם בזמנו של הרב קוק לא ניתן היה להתעלם מההשפעה ההדרית של סביבות שונות, זרות ורחוקות, על החברה ועל היחיד - קל וחומר בזמננו. השינויים הטכנולוגיים ותודעת "הכפר הגלובלי" מאיצים ומעמיקים את ההשפעה ההדרית בין "סביבות שונות וגם זרות", וממילא נדרש בירור מחדש בדבר יחסי ישראל והאומות. מצד אחד, עלול מצב זה לאתגר את הזהות היהודית ואף לאיים עליה; אך בה בעת זהו גם שער - הזדמנות - למימוש חזון הנביאים בדבר התפקיד האוניברסלי של עם ישראל ובכך להעניק משמעות יתר לקיום היהודי. המאמרים והמקורות המובאים בספר זה הם חלק מניסיון לגבש מבט חדש על אחד מן התחומים הרבים הכלולים בסוגיית יחסי ישראל והאומות: התבוננות מנקודת מבט תורנית על האמונה והחיים הדתיים של בני אומות העולם (או כפי שהם מכונים לעיתים בשפה ההלכתית "בני נח"). ספרות ענפה, מצוות רבות המקיפות את כל תחומי החיים, ועולם שלם של מחשבה והלכה מלווים אותנו בכואנו לעסוק בבירור של "וְעַתָּה יִשְׂרָאֵל מָה ה' אֱלֹהֶיךָ שְׂאֵל מֵעַמָּךְ", אך ההתעסקות בנושא זה לכרו מצמצמת את מלוא היקפו של רצון ה', הכולל את הבריות כולן ואת העמים כולם, כדברי הנביא: "כִּי מִמְזַרְח שְׁמֶשׁ וְעַד מְבֹאוֹ

1. אורות הקודש, חלק ב, עמ' תקלט-תקמ.

גְדוֹל שְׁמֵי בְּגוֹיִם וּבְכָל מְקוֹם מְקַטֵּר מְגַשׁ לְשָׁמַי וּמְנַחֵה טְהוֹרָה כִּי גְדוֹל שְׁמֵי בְּגוֹיִם אָמַר ה' צְבָאוֹת" (מלאכי א, יא). במובן מסוים, זהו העיוות שממנו מלמד אותנו ספר יונה להימנע: הנביא מתחמק משליחות לעיר גדולה של גויים מתוך התרכזות במבט האישי והלאומי על המציאות, ואילו הקב"ה מלמד אותו שהוא גם "נְבִיא לְגוֹיִם" (על דרך האמור בירמיהו א, ה), כיוון שדבר ה' נשלח אל כל קצוות תבל - אל כל העמים ואל כל הלשונות.

שאלת היחס לאומות ולדתותיהן איננה רק שאלה שאנו נאלצים לדון בה מכורח המציאות אלא שאלה הנוגעת בעומק ייעודו של עם ישראל בעולם. עם ישראל אינו רק "עומד מן הצד" ביחס לאומות, אלא הוא בעל אחריות רוחנית כלפיהן. ראשיתה של אחריות זו בימי האבות ובייעוד "וְנִבְרְכוּ בְךָ כָּל מְשֻׁפָּחַת הָאֲדָמָה" (בראשית יב, ג), וסופה בחזון אחרית הימים המתאר את עם ישראל כ"אֹר גוֹיִם" (ישעיהו מט, ו) וכמפיץ תורה לאומות כולן: "וְהָלְכוּ עַמִּים רַבִּים וְאָמְרוּ לָכוּ וְנַעֲלֵה אֵל הַר ה' אֵל בֵּית אֱלֹהֵי יַעֲקֹב וְיִרְנוּ מִדְּרָכָיו וְנִלְכֶה בְּאַרְחֻתָיו כִּי מִצִּיּוֹן תֵּצֵא תוֹרָה וְדָבַר ה' מִירוּשָׁלַם" (שם ב, ג). פעילותנו בשדה זה, של תורה היוצאת מציון ומיועדת לעמים כולם, נגזרת מהאופק הרוחני שאנו שואפים אליו ביחס לעבודת ה' של אומות העולם. על כן שומה עלינו לשאול: מהו החזון ומהו האופק?

"יכירו וידעו כל יושבי תבל"

ממקורות רבים עולה כי גילוי מלכות ה' בעולם יכול להתקיים במלואו רק בשותפות האומות. בסוף כל תפילותינו, ב"עלינו לשבח", אנו אומרים: "יכירו וידעו כל יושבי תבל כי לך תכרע כל ברך תשבע כל לשון [...] ויקבלו כולם את עול מלכותך", וחותרים במילותיו של הנביא זכריה: "בַּיּוֹם הַהוּא יְהִי ה' אֶחָד וְשָׁמוֹ אֶחָד" (זכריה יד, ט). גם הנביא צפניה מלמד שמשאלת הלב של הקריאה בשם ה' ועבודתו היא אוניברסלית: "כִּי אָז אֶהְפֹּךְ אֵל עַמִּים שְׁפָה בְרוּרָה לְקִרְא כְּלָם בְּשֵׁם ה' לְעַבְדוֹ שְׁכֵם אֶחָד" (צפניה ג, ט).

מבוא: יחסי ישראל והעמים בזמננו - קריאה לחשיבה ישנה-חדשה

האחוה הרוחנית-דתית איננה רק שותפות לשם עבודת האלוהים אלא גם תשתית ליחסי שלום ושותפות אמת בין עמי האנושות, כפי שאומר דוד המלך בספר תהילים: "חָבַר אָנִי לְכָל אֲשֶׁר יִרְאוּךָ" (תהילים קיט, סג). הפסוק מלמד על הקרבה שבין עובדי ה', אך טמונה בו גם התוכנה שכאשר עובד ה' מכבד את הדתיות של הזולת, נוצרות ביניהם שותפות וחברות רחבה ואמיצה, דווקא על בסיס ההזדהות הדתית.

מתוך עמדה עקרונית זו נגזרות שאלות מפורטות יותר: האם כדי לכונן אחווה ושותפות עם דתות אחרות נדרשות מחיקה של זהותן הדתית והאמונית ויצירה של זהות דתית חדשה? אם אכן נדרשת זהות דתית חדשה - באיזו זהות מדובר? ושמה אין צורך בשינוי בדת ומדובר בעיקר בשינוי תודעתי? כלומר אולי כדי ליצור שותפות עם דתות אחרת בגילוי מלכות ה' די בעצם ההכרה בלגיטימיות ההדרית, בזיהוי האחד את השני כשותפים לדרך, וביצירת תשתית של קבלה, חיבור וכבוד הדדי?² האפשרות השניה מעוררת גם את המקום לאפשרות שלישית, שלפיה יש דתות שאין צורך שייעקרו מן היסוד אך שינויים מסוימים ביסודות הדת אכן נדרשים לשם כינון אחווה ושותפות עימן בעבודת ה'. אם זהו המצב, יש צורך להגדיר ולחדד מהם אותם יסודות.

המקורות המובאים בספר זה, והדרך שבה אנו מציעים לשזור אותם ולגבשם לכדי תפיסה עכשווית, בונים תשתית לחשיבה מעמיקה על יחסי ישראל ואומות העולם בזמננו, ובפרט על מקומה של דתיות באומות העולם מנקודת מבט יהודית. במקורות הובאו בין היתר

2. מקורות רבי ערך על יחסה של היהדות לדתות אחרות לאורך השנים מצויים בספרו של יידי הרב פרופ' אלן בריל *Judaism and Other Religions: Models of Understanding* (Macmillan, 2010). בריל מסווג את ההוגים היהודים על פי ארבעה מודלים אפשריים ליחסה של דת כלפי דתות אחרות: (א) "אקסקלוסיביזם" - ישנן אמת אחת בלבד ודרך אחת בלבד לגאולה וישועה; (ב) "אינקלוסיביזם" - המאמין בוחן את העולם לאור הדת שלו, אך מתוך זווית מבט זו רואה נקודות אמת גם בדתות אחרות; (ג) "פלורליזם" - ריבוי אמיתות ותפיסה שלפיה אין דת בעלת אמת בלעדית; (ד) "אוניברסליזם" - האמת אחת אך לה גילויים ומופעים אפשריים רבים.

דברי הראשונים והאחרונים שהדגישו את חשיבות עבודת ה' בקרב הגויים במצב המתוקן והשלם. כן הובאו דבריהם של אלו שראו את הופעת הדתות המונותאיסטיות שהושפעו מן היהדות כצעד חשוב לקראת תיקונו של העולם ואף גזרו מכך השלכות משמעותיות ליחסים שאמורים להתקיים בין ישראל לעמים בכלל ובעלי הדתות הללו בפרט. לכך יש להוסיף את חזונו של הראי"ה קוק שראה בשיבת עם ישראל לארצו בסיס למיקוד חדש בהבנתנו את התורה והמצוות עצמן, מיקוד שאיננו מסתמך על מסורת אבות והתבדלות מן הגויים בלבד, אלא מעמיק בטעמי תורה ומתוך כך מפנה את תשומת הלב דווקא לבשורה האוניברסלית הטמונה בהן, וכפי שכתב ב"עין איה":

קריאת שמע של ערבית ושל שחרית מורים על ב' מיני הקריאה בשם ד' המוטלת על ישראל. אנו צריכים לקבל עול מלכות שמים על עצמנו, ולפעול גם כן בקריאת שם ד' אחד שלנו, שסוף כל סוף יכירו וידעו כל יושבי תבל כי ד' אלהי ישראל מלך ומלכותו בכל משלה. והנה בגלות, הדומה לערב, עיקר פעולתנו היא רק בנוגע לעצמנו, כדי לעמוד בפני הגלים העוברים עלינו בעד שם ד', על כן בלילה שייך אמונה [...] אמנם בעת הגאולה שתרום קרן ישראל, אז ממילא תבוא שעת הפעולה של קריאת שמע דשחרית, אהבה רבה, שכל העמים יאמרו שאור ישראל יהיה לאור עולם, על כן אז יתגלו טעמי תורה ולא יהיה עוד אור יקרות וקפאון [...] כי למען קרב רחוקים ראוי לברר דברי אמת בבירור, ולתרגם הדבר כפי מושגם החיצוני של העמים, על כן אמת ויציב שחרית, מתורגמת ארמית.³

דברים אלו מחדשים ומבהירים שהדרך ל"יכירו וידעו כל יושבי תבל" איננה עוברת רק בשינוי הנדרש מן העמים בתפיסתם ובאמונותיהם אלא גם מבעד להתכוננות החדשה הנדרשת מעם ישראל בזמן הגאולה. יש

3. עין איה, ברכות, פרק א, פסקה א.

מבוא: יחסי ישראל והעמים בזמננו - קריאה לחשיבה ישנה-חדשה

בהם תביעה ברורה מעם ישראל בדור הגאולה להעמקה חדשה במסר של דבר ה' לאומות העולם ומוכוונות חדשה להיבטים האוניברסליים של תורת ישראל.

שיח בין-דתי ותפקידו

המקורות והמאמרים שבספר זה הם גם בסיס לחשיבה על תפקידן של מסגרות שיח ושותפות עם הדתות בימינו באופן שלדעתנו הולם יותר את מצבו הפוליטי-ריבוני והרוחני של העם היהודי בזמננו ואת השינויים שעברו על דתות העולם בדור האחרון (בפרט על הדת הנוצרית). חשיבה שכזו הכרחית בכל דור מחדש, ובפרט בדורנו, על מנת שנוכל להיפגש עם רצון ה' מתוך התבוננות במציאות העכשווית. שיח בין-דתי יכול להתקיים לשם מטרות שונות ויכולות להיות לו השפעות מגוונות. הקומה הבסיסית קשורה במניעת שפיכות דמים על ידי קריאות של מנהיגים מדתות שונות לצאן מרעיתם. קומה נוספת מצויה בשיתופי פעולה של מנהיגים מדתות שונות בנושאים חברתיים או רוחניים המוסכמים עליהם. השפעה מסוג שלישי, שהיא ההשפעה העמוקה ביותר, היא זו המחוללת שינויים מעמיקים באופיין של הדתות וביחסים הבין-דתיים. כאשר דת - והדברים נכונים בייחוד כלפי הדתות המונותאיסטיות הגדולות - משנה את יחסה לדתות אחרות, מקרין שינוי זה גם על תפיסת האלוהות שלה. שיח מכיל כלפי דתות מונותאיסטיות אחרות, שמכיר בכך שהאל שאנו עובדים והאל שמאמיניהן עובדים אחד הוא, מושתת על תפיסת אלוהות מופשטת יותר ומדגישה את ייחוד ה' ואחדותו. כמו כן, כאשר דת מאמצת תודעה של שותפות כלל-אנושית סביב עבודת ה', הרי שאלמנטים הנובעים משלילת הלגיטימציה לדתות אחרות - כגון ג'יהאד או מיסיון - מתבטלים מאליהם. בשותף לגיטימי לא צריך ללחום, וודאי שניסיון להמיר את דתו נתפס פוגעני.

הדוגמה המובהקת ביותר לכך קשורה לתהליכים שעבר העולם הנוצרי בעשורים האחרונים ולשינוי מרחיק לכת שהתחולל ביחסה

של הנצרות כלפי היהדות והיהודים. תהליך זה החל בשנות השישים על ידי האפיפיור יוחנן ה־23, שבעצמו הציל יהודים בתקופת השואה, ועם מינויו לאפיפיור הוביל מדיניות של תיקון בעמדת הכנסייה כלפי היהדות והיהודים במסגרת מועצת הוותיקן השנייה. לבסוף, ה"נוסטרה אטטה" [= "בעת הזאת"], "הצהרה בדבר יחס הכנסייה לדתות הלא-נוצריות", שנתפרסמה ב־1965, ביטלה את האשמת כלל היהודים ברצח ישו והביעה הסתייגות של הכנסייה מזיהוי היהודים כדחויים ומקוללים. תהליך השינוי המשיך והתחזק באופן הדרגתי לאורך השנים עד שב־2015 מסמך של הוותיקן, הנושא את השם "כי לא יינחם האלוהים על מתנותיו ולא על קריאתו", הצהיר באופן רשמי על הימנעות ממיסיון כלפי יהודים מתוך הכרה בכך שהברית האלוהית עם ישראל עודנה שרירה וקיימת.

גם בנוגע לג'יהאד ניתן לראות כי במדינות שבהן התקיימו יחסים קרובים עם בני דתות אחרות, התפרש המושג "ג'יהאד" באופן שנטרל אותו ממשמעותו האלימה והפך אותו למושג המבטא תהליכים רוחניים פנימיים. בהקשר זה ניתן שוב לראות כיצד שיח ומפגש – ולא דווקא גיבוש עמדה עקרונית, מגדירה וחיצונית – מייצרים תנועה ושינוי של דתות העולם למקום מכיל יותר ומכיר יותר בעמדה היהודית.

עם כל זאת, במקומות שבהם נדרשים עימות, בירור וליכון – היהדות מעולם לא נרתעה מלעמוד על עקרונותיה, ללחום כנגד האלילות ולקרוא בקול גדול לטיהור האמונה באל אחד ודיוקה. נוכח תופעות פסולות וקליפתיות הקיימות בדתות, יש מקום לביקורת נחרצת, התבדלות ובירור ולא רק לשיח של שיתוף והכלה. לגיטימציה לדתות אחרות ושיח מכבד כלפיהן אין פירושם הכלה ללא תנאי של כל תופעה, אמונה או התנהלות.

מפגש בין-דתי כמחזק את הזהות היהודית

לעמדה המעניקה כבוד ולגיטימיות לדתות אחרות - ולעיתים אף רואה בהן שותפות - ישנן השלכות חינוכיות ועלולים להיות לה מחירים. כאשר הרב קוק כתב על השינויים במחשבה החדשה, המגבירים את ה"חדירות" של היחיד להשפעות מכל מרחבי האנושות, הוא עסק גם בסכנה הכרוכה בשינוי זה: הזהות הייחודית עשויה לאבד משמעות ועוצמה כאשר היא מתרחבת. דברים אלו אמורים ביתר שאת כלפי מצב שבו חלק ממה שמחזק את הזהות הפרטית של האדם הוא שלילת הזולת והתבדלות, וממילא כאשר הוא נותן מקום לזהות הדתית של הזולת, זהותו הדתית עלולה להיחלש.

אולם ישנה אפשרות אחרת. חיזוק הברית והשותפות עם בני דתות אחרות אין בהם בהכרח כדי להחליש את הזהות היהודית; אדרבה, לעיתים הם דווקא מחזקים אותה. מדוע? ראשית, כיוון שבימינו האיום הגדול על הזהות הדתית מגיע דווקא ממטריאליזם מערבי-חילוני ולא מדתות מתחרות אחרות. לכן, דווקא האחוה והשותפות עם דתות אחרות מחזקות את הזהות הדתית ביחס לזהות החילונית והשלכותיה. שנית, סכנת ערעור הזהות בעקבות הכרה בלגיטימיות של דת אחרת קיימת בעיקר במציאות של גלות - כאשר אנו מיעוט ואילו הדת האחרת "מצליחה" יותר ו"מושכת" יותר מעצם היותה הדת הדומיננטית. כמובן, זהו איננו המצב במדינת ישראל בימינו.

לבסוף, אנו חיים בעידן פוסטמודרני שבו הקבלה של "סיפור-על" אחד גדול שלפיו "האמת שלי היא הבלעדית וכל היתר שקר" - כלומר תמונה שאין בה מתן ערך מסוים ל"סיפורים" אחרים - מעוררת בדרך כלל תגובת-נגד שלילית, רגשית ומחשבתית. כבר הרב קוק התריע על הסכנה שבביסוס אמונתנו על שלילת אמונתם של אחרים:

ישנם אחרים שסוברים שאי אפשר לאדם שיהיה לבדו תמים באמונה בתורת משה אמת כראוי, כי אם כשיחשוב שאמונות אחרות כולן הן שוא ותפל, ואין שום יתרון למחזיקים בהן.

**והדבר הוא ללא אמת [...] רעות רבות יוצאות מזאת המחשבה
הבלתי מתוקנת.⁴**

הרב קוק יוצא חוצץ כנגד העמדה שלפיה אמונה ראויה היא זו השוללת אמונות אחרות ותופסת אותן כחסרות ערך. לדידו, עמדה כזו דווקא מחלישה את האמונה היהודית בעוד הדרך הראויה היא לגלות את הערך הטמון באמונות האחרות על פי התורה – ובכך לחזק את העולם האמוני:

כי רושם הבוז שנטבע עמוק בלב ההמון על אמונות אחרות גורם שנמצאים גם כן פורקי עול רשעים שהם מודדים במדה זו גם כן את האמונה הטהורה הישראלית, והם אומרים כל אפיין שָׁיִן, זאת אמונה וזאת אמונה. על כן להציל את צעירי דורנו משחיתות רעות כאלה צריכים אנו להעמיק בערכן של אמונות אחרות על פי התורה.⁵

לבסוף, הניסיון מלמד שהמפגש עם "הדתות האברהמיות", והגילוי עד כמה היהדות משמעותית ומרכזית בסיפוריהן ובאמונתם של בני דתות אלו, דווקא עשויים לחזק את הזהות היהודית ואת המשמעות הקשורה ב"להיות יהודי". כאשר אדם מישראל פוגש בנוצרי המתייחס אל היהודים כ"אח בכור", או במוסלמי הרואה את היהודים כ"אהל אל כתאב" [=עם הספר] שזכה לקבל תורה משמיים – הרי זה מאיר בעבורו באור חוזר את ערכו של הסיפור היהודי ואת אחריותנו כעם כלפי עמים אחרים ודתות אחרות. ההליכה בדרכו של אברהם מעסיקה חלקים נכבדים מן האנושות ויש בכך כדי להעניק משמעות גדולה יותר ואוניברסלית יותר לחיים כיהודי.

4. לנבוכי הדור, פרק יד1.

5. שם.

על הספר

לשם חשיבה מחודשת - הלכתית והגותית - על סוגיות הרחבות הקשורות ביחסי ישראל והעמים הקימה בשנים האחרונות רשת "אור תורה סטון" את בית המדרש לישראל והאנושות. החיבור שלפניכם עשוי פרקים פרקים שעלו מתוך לימוד משותף של ארבעה מחברי בית המדרש: הרב ד"ר יעקב נגן, העומד בראש בית המדרש, הרב שראל רוזנבלט, ד"ר אסף מלאך וגב' גיטה חזני-מלכיאור. כל אחד מן הפרקים נכתב על ידי אחד מן הלומדים אך הוא כולל בתוכו תובנות שעלו מן הליבון המשותף של הסוגיות.

פרקי הספר עוסקים בחשיבותן של דתות ועבודת ה' בקרב האומות וארבעה שערים נפתחים בו. השער הראשון עוסק בסוגיות יסוד: ביחסים שבין ישראל לעמים לעתיד לבוא כפי שהם מתבררים מתוך דברי הנביאים - יחסים שתוארו במגוון אופנים בנבואות השונות, באופן המציב אפשרויות שונות להבנת מקומן של דתות באומות העולם לעתיד לבוא. הוא ממשיך לניתוח משמעותן של שבע מצוות בני נח כפי שהיא עולה מתוך דברי חז"ל, ועולה מתוכו המסקנה שחז"ל ראו במצוות בני נח תנאי סף לחברה אנושית מתוקנת אך הותירו חלל פנוי לצמיחת השלמות הדתית של האומות שלא על ידי מסגרת סף זו.

השער השני עוסק ביחס לדתות כפי שהוא משתקף בתורתם של הראשונים. כל אחד מן הפרקים בשער זה נסב על הגותו של אחד מגדולי חכמי ישראל בימי הביניים שהגדירו בצורות שונות מהו הדבר המעניק לגיטימיות לדתות באומות העולם. יש שראו את הדת באומות כדת שכלית ומוסרית בעלת חשיבות אך תוך הדגשה שהיא רחוקה ממדרגת דת שיש בה התגלות (ריה"ל); ומאידך גיסא, יש שסברו שאף באומות העולם תיתכן התגלות עצמאית שאיננה תלויה בתורת משה (רבי נתנאל פיומי). דעה נוספת ראתה בהתנהגות המוסרית של הגויים וביסודות התיאולוגיה שלהם בסיס ללגיטימיות ואף לאחווה עימם (המאירי); ויש שהדגישו את היסודות התיאולוגיים

ההכרחיים לדת אמיתית אך תוך הדגשת השונות המתבקשת בכל דת לפי תכונת האומה שכתוכה היא מתפתחת (ר"י אלבו). לעומת עמדות אלו ניצבת עמדת הרמב"ם שלא נתן מקום לגיטימי לדתות עצמאיות באומות העולם וראה את מצוות בני נח כדת האומות הרצויה – דווקא מתוך קישור להתגלות בסיני. יחד עם זאת גם מדברי הרמב"ם עולה הערכה חיובית של עבודת ה' של יחידים בני אותן דתות.

השער השלישי עוסק בסוגיה זו כפי שהיא משתקפת בהגותם של חכמי האחרונים, הן אצל חכמים חשובים לאורך תקופת האחרונים והן אצל גדולי ישראל בדור האחרון שעסקו בשאלות אלו בהרחבה: למן הרב אליהו בן-אמוזג והראי"ה קוק, ועד הרב יהודא ליאון אשכנזי ("מניטו") והרב יונתן זקס. פרקים אלו מחדדים את האופן שבו הדגישו כמה מגדולי ישראל בדורות האחרונים את הצורך לעסוק בתפקיד האוניברסלי של עם ישראל ושל תורת ישראל, ואת המקום והמשמעות הנרחבים שנתנו לדתות אומות העולם – ובפרט לנצרות ולאסלאם – בסיפור הגדול של האנושות.

בשער האחרון בספר נידון חלקם של בני אומות העולם בשלושה מיסודות הדת היהודית: לימוד תורה, בית המקדש ושמירת שבת. הלימוד השיטתי של סוגיות אלו משלים מכיוון נוסף את המקום החשוב של אומות העולם בחזון הגדול של עבודת ה'.

הספר עשוי בתבנית של פרקים ובהם הרצאת דברים סדורה, עיתים ארוכה ועיתים קצרה, המציעה קריאה של המקורות, רקע, סיכום והתבוננות; ובשוליה סעיף "מקורות".⁶ בסעיף זה מובאים בהרחבה המקורות שאוזכרו בגוף הפרק. תבנית זו מאפשרת לקורא להתרשם מהדברים באופן בלתי אמצעי, לעמוד על עומקם ושמא אף לחוות תהליך חשיבה מעמיק וטרנספורמטיבי סביב יחסי ישראל והאומות. כדי להקל על המעיין סופרר כל מקור בסעיפי המקורות במספר סידורי, ובגוף הפרק צוינו מספרים אלה בתבנית מספר בולטת.

6. באחדים מן הפרקים, מחמת אופיים, שונה היא תבנית הדברים והרצאת הדברים באה מעורבת יחד עם המקורות.

מבוא: יחסי ישראל והעמים בזמננו - קריאה לחשיבה ישנה-חדשה

הרצאת הדברים שבגוף הפרקים מציגה את פרשנותם של חברי בית המדרש למקורות גופם ולדרך שיש להתוות בימינו על פיהם. דרך זו, כפי שהיא נפרשת לעיני הלומד, מציגה מקום נרחב לשיח מכיל ומכבד כלפי דתות האומות שאף רואה בהן שותפות לחזון של עבודת ה' כלל-עולמית, משתפת וכוללת, כחזונו של הנביא: "לְקַרְא כְּלָם בְּשֵׁם ה' לְעִבְדוֹ שְׂכֵם אֶחָד". כמוכן אין בכך כדי לטעון שכל תנועה דתית - תהא אשר תהא - היא לגיטימית; ובספר אחר נעסוק בעזרת ה' ביחסה של היהדות לאלילות וספיחיה.

תפילתנו היא שהמקורות העתיקים, שאנו מנסים לשזור יחד בספר זה לכדי חשיבה מחודשת, לא יישארו במישור העיון התיאורטי אלא יהפכו לחלק מהמהלך הגדול של גילוי כבוד ה' בעולם בדרך של "וכל בני בשר יקראו בשמך [...] ויקבלו כולם את עול מלכותך" - מהלך שאנו שואפים לקדם באמצעות חיבור, שיתוף, ריפוי ושיח בין-דתי פורה.

תודות

ספר זה הוא פרי הביכורים של בית המדרש לישראל והאנושות מבית רשת "אור תורה סטון". בית המדרש זוכה לתמיכתו וליווי של נשיא הרשת, הרב ד"ר כתריאל ברנדר. מראשית הדרך זיהה הרב ברנדר את הדחיפות והנחיצות בימינו בהקמת בית מדרש שיעסוק בשאלת ישראל והאנושות. חזונו ויוזמתו, תמיכתו המתמדת והכוונתו המעשית הם שמאפשרים את קיומו של בית המדרש. ברצוננו להודות למנכ"ל הרשת, מר ינון אחימן, על העמדת כל האמצעים הנדרשים להצלחת בית המדרש; לסמנכ"ל החינוכי, הרב יהודה שטאובה, שדלתו פתוחה תמיד ועצותיו יקרות ומאירות עיניים; לרב נחמיה קרקובר, על ההכוונה המקצועית והמשמעותית של בית המדרש; למר דייוויד כץ, על כל העשייה מאחורי הקלעים. תודה לגב' סימה טוכמן-פרידמן וכל צוות יחסי הציבור של "אור תורה סטון".

תודה מיוחדת מקרב לב נתונה לשותפים לדרך שללא תמיכתם בעמיתי בית המדרש, פירות הלימוד לא היו יכולים להבשיל: ד"ר מישל פרידמן ובנימין בלפיר, חביבה ויוסף ווילר, מרדכי ז"ל וד"ר מוניקה תבדל"א כץ וקרל וליסבט בליקלה. תודה להוצאת מגיד ולעומדים בראשה מאיר ויהושע מילר, ליו"ר המערכת, הרב ראובן ציגלר, ולעורכת הראשית, הרבנית אוריה מבורך.

תודה לעורך הלשון שמואל מרצבך על העבודה המסורה והיסודית חרף כל המשוכות שבדרך.

תודה למעצבת הכריכה, צופיה הרבנד; לעדי רובין, על עימוד הספר בנגיעות של חן ומקצועיות; ולהניה קולומבוס על הגהה דווקנית. תודה לריבוננו של עולם שזיכנו לחיות בדור של גאולה ולראות עין בעין בשוב ה' ציון. בכל דור ודור ישנם אתגרים העומדים לפתחו של עם ישראל. זכינו והננו עומדים נוכח האתגרים של תקומת עם ישראל בארץ הקודש וביסוס החברה הישראלית על אדני התורה, השלום, הצדק והיושר. "אילו פינו מלא שירה כים ולשוננו רינה כהמון גליו... אין אנחנו מספיקים להודות לך ה' אלוהינו...". ויהיו נא אמרינו לרצון לפני ארון כול.

חלק ראשון
סוגיות יסוד

בין ישראל לעמים לעתיד לבוא: ארבעה מודלים בנבואות אחרית הימים

שראל רוזנבלט

מבוא: תמונת-על של הסיפור התנ"כי

רבות מנבואות אחרית הימים כוללות עיסוק במצבן של אומות העולם ביחס לישראל, לאמונה בה' ולבשורת הגאולה ואינן מוגבלות למצבו הפנימי של עם ישראל.

נדמה כי במובן זה אפשר להצביע על מבנה-על היסטורי-ספרותי של התנ"ך כולו. נקודת הפתיחה של התנ"ך היא אוניברסלית שהלוא אדם הראשון היה אביהם של כל בני אנוש. הבחירה באברהם היא שינוי משמעותי ברצף הסיפור מפני שהיא ממקדת את המבט באדם אחד ולאחר מכן בעם אחד שיש לו ברית ייחודית עם בורא עולם.

* הרב שראל רוזנבלט הוא עמית מטעם מרכזי ז"ל וד"ר מוניקה תברל"א כץ ב"בית מדרש לישראל והאנושות" וראש הכולל ע"ש שטראוס בשיבת "אור תורה מחניים".

בכואנו לנבואות אחרית הימים, המִפְתָּח של הסיפור מתרחב כצמרת עץ מלבלב - אצל רוב ככל נביאי ישראל - ושוב הפרספקטיבה האוניברסלית חוזרת לְקִדְמַת הבמה. תובנה זו מחדדת עוד יותר את הייעוד האוניברסלי הניתן לאברהם אבינו להיות ברכה לכל משפחות האדמה.

במהלך הסיפור התנ"כי עם ישראל פוגש גויים רבים אך על פי רוב מדובר במפגשים כפויים עם עמים ילידי הארץ או עם אויבים הבאים מרחוק - והמוקד העיקרי עודנו עם ישראל. בניגוד לכך, בנבואות אחרית הימים מופיעים הגויים בתמונות הגאולה כחלק מייעודו הגדול של עם ישראל ושל המין האנושי בכללו. אפשר שבדברי הנביאים השונים מצויות נקודות מבט שונות על טיב היחסים הדתיים והפוליטיים בין ישראל לשאר האומות, ובין אותן אומות לקב"ה, אך אי אפשר להתעלם מכך שבעבור כל הנביאים זוהי סוגיה חשובה ומשמעותית בתמונה הגדולה של הגאולה השלמה.

דומה כי די בעצם ההצבעה על תופעה זו כדי להיווכח במהפכה הגדולה שמבקש התנ"ך לחולל בעולם. בניגוד לתפיסה האלילית, שהיא במהותה לוקאלית וממילא גם נתונה תמיד במאבק בין אלים ובין עמים, התנ"ך חותר למבט אוניברסלי על כלל המין האנושי - כחלק מחזון עולמי שאחריתו שיתוף פעולה או שלום בין עמים שונים כביטוי של דעת ה' בעולם. תפיסה זו היא תולדתה של אמונת הייחוד ושל ראיית האדם כנברא בצלם אלוהים.

מתוך שלל המקורות העוסקים באומות העולם באחרית הימים וביחסיהן עם ישראל, נתמקד במקורות העוסקים במקומן הדתי של אומות העולם - היינו הקשר שלהן לאלוהים, לתורה, לירושלים ולבית המקדש - לעתיד לבוא.

נביאים שונים מתארים תמונות שונות של אחרית הימים, בפרט בשאלת מקומן של אומות העולם בתוך החזון הנבואי. האם לעתיד לבוא תתקיים שותפות או אחדות בין אומות העולם לישראל או שמא תהיה היררכיה ברורה ביניהם? האם התהליך הגאולי יתרחש מתוך מלחמה והכנעה או מתוך התקרבות רוחנית של הגויים לדבר האלוהים

בין ישראל לעמים לעתיד לבוא: ארבעה מודלים בנבואות אחרית הימים

היוצא מירושלים? האם בית המקדש יהיה המרכז היחיד והבלעדי של עבודת ה' על פני הגלובוס?

בדברים הבאים ננסה למפות את המגמות השונות הצפות ועולות מתוך מגוון נבואות העוסקות בכך ולהעמיק במגמות אלו. כדי למפות את הנבואות השונות, גם אם באופן חלקי, ננסה לאפיין תמונות שונות באשר לחזון אחרית הימים: (1) התמונה ההיררכית אל מול התמונה השיתופית; (2) התמונה הריכוזית אל מול התמונה המבוזרת; (3) תמונת ההכנעה אל מול תמונת ההארה והשלום. עוד נבקש לבחון מהו היחס בין הנבואות השונות ואם אלו מגמות משלימות או חולקות.

התמונה ההיררכית אל מול התמונה השיתופית

בתמונה הנבואית ההיררכית עם ישראל ניצב לעצמו באופן נבדל ומובחן מכל מי שאינו שייך לעם ישראל. תפיסה היררכית זו באה לידי ביטוי באופנים שונים. על פי הנביא יחזקאל, המרחב המקדשי סגור לנוכחים ורק יהודים רשאים לבוא בשעריו [8]: "כָּל בֶּן נֹכַח עָרַל לֵב וְעָרַל בֶּשֶׂר לֹא יָבֹא אֶל מְקֻדְשֵׁי לְכֹל בֶּן נֹכַח אֲשֶׁר בְּתוֹךְ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל". בנבואת ישעיהו, טיב היחסים ההיררכי הוא של שיתוף פעולה והשלמה בין אנשי המעשה לאנשי הרוח [6]: "וְעִמְדוּ זָרִים וְרָעוּ צֹאנֶכֶם וּבְנֵי נֹכַח אֶכְרִיכֶם וְכַרְמֵיכֶם". ישעיהו [1] וזכריה [11] מועידים לעם ישראל תפקיד של הוראת תורה לבאי עולם ואף עמדה של שופטים המוכיחים עמים רבים.

נשים לב כי כל הנבואות הללו אינן מדברות על התבדלות וניכור; אדרבה, הן מעידות על קשר הדוק בין ישראל לאומות העולם. אלא שהמציאות האנושית בנבואות אלו סוכבת סביב מרכז הקיים בארץ ישראל ומועידה תפקידים שונים לעם ישראל על פני יתר העמים. נדמה שכיוון זה אינו נובע רק מהכרה בשונות האנושית ובכך שלכל עם ולשון תפקיד שונה, אלא הוא נגזרת של מערכת יחסים היררכית הנובעת מקדושתם של ישראל או מחוכמת התורה אשר בקרבם. במובן זה, חזון אחרית הימים מתאר את הצלחתו של

עם ישראל לשמש בתפקידים משמעותיים ומרכזיים בכלכלה הרוחנית העולמית וכן ששאר אומות העולם יכירו בכך וייענו בחיוב למבנה הרוחני-פוליטי הזה.

התמונה השיתופית של אחרית הימים מציגה מציאות חיים כמעט הפוכה. בתמונה זו, מתעמעם הקו המבדיל בין ישראל למי שאינם ישראל - בתחום העבודה הדתית והעמידה לפני ה' - אם במידה רבה אם במידה מועטת. מגמה זו איננה עניין אגבי אלא היא עצמה בשורת הגאולה. על פי ישעיהו [5], הקב"ה מזמין את הנוכרים לירושלים למסמס את תחושת ההיבדלות מעם ישראל ("וְאֵל יֹאמֶר בֶּן הַנֶּכֶד הַנִּלְוָה אֵל ה' לֵאמֹר הִבְדַּל יְבָדִילֵנִי ה' מֵעַל עַמּוֹ") ולהיות חלק מקהילת הקודש המשרתת אותו ("וּבְנֵי הַנֶּכֶד הַנִּלְוִים עַל ה' לְשָׂרְתוֹ וּלְאַהֲבָה אֶת שֵׁם ה' לְהִיּוֹת לוֹ לְעִבְדִים").¹ כל זה משום שביתו של ה', "בֵּית תְּפִלָּה יִקְרָא לְכָל הָעַמִּים".

לא זו אף זו. תמונת העולם המתוארת בנבואת צפניה [9] איננה רק הזמנה של הגויים אל המקדש אלא יצירת שותפות עמוקה. הגאולה מתוארת כמצב שבו "אֶהְפֵךְ אֶל עַמִּים שְׂפָה בְרוּרָה לְקִרְאָ כְלָם בְּשֵׁם ה' לְעִבְדוֹ שְׂכָם אֶחָד". על פי הגמרא, פסוק זה מתאר מצב אידיולי שבו "כולם גרים גרורים לעתיד לבוא";² כלומר הגויים יזנחו את פסיליהם ויבקשו לעבוד את ה' כגרים יחד עם ישראל. כאן מופיעה הגאולה כמאורע המוחק את אחד המרכיבים המפרידים המובהקים ביותר: השפה. אירוע זה מחזיר אותנו לסיפור המקראי על מגדל בבל: שם פיזור האנושות לכל קצוות תבל החל בבלבול השפה כדי שאיש לא יבין את שפת רעהו. זהו הסיפור אשר מטרים את בחירתו של אברהם על פני כל יושבי תבל. והנה, בעת הגאולה הבחנות אלו כמו סיימו

1. מי הם אותם "בני הנכר" המוזכרים בפסוקים אלו? במדרש רבה (שמות יט) וכן מרש"י במקום משתמע שמדובר בגרי צדק. אולם לפי פירוש האלשיך מדובר על גויים ממש. פרשנות זאת נתמכת לענ"ד בפשטי המקראות, שהרי פסוק ב מדבר על "אנוש" ו"בן אדם" ומיד בפסוק ג פונים לעסוק ב"בן הנכר" ובהמשך הנבואה נחתמת בפסוק "כי ביתי בית תפילה יקרא לכל העמים".
2. עבודה זרה כד ע"א.

בין ישראל לעמים לעתיד לבוא: ארבעה מודלים בנבואות אחרית הימים

את תפקידן ואפשר לאחד מחדש את כל האנושות תחת שפה אחת שתביא לעבודת ה' משותפת - "שְׁכֶם אֶחָד"³.

התמונה הריכוזית אל מול התמונה המבוזרת

השאלה אם מצב העניינים באחרית הימים יהא ריכוזי או מבוזר איננה נסבה על טיב היחסים בין ישראל ואומות העולם אלא על מרכזיותם, הגיאוגרפולטיטית והרוחנית, של ירושלים, בית המקדש ואלוקי ישראל. **תמונת העולם הריכוזית** באה לידי ביטוי בנבואת זכריה [10]: "וְכָאוּ עַמִּים רַבִּים וְגוֹיִם עֲצוּמִים לְבַקֵּשׁ אֶת ה' צְבָאוֹת בִּירוּשָׁלַם וּלְחַלּוֹת אֶת פְּנֵי ה'". בנבואה אחרת בזכריה [11] נקראים הגויים לעלות לירושלים כדי לחוג את חג הסוכות - ובזאת תיבחן נאמנותם "לְמַלְךְ ה' צְבָאוֹת". תמונה זו עשויה להיות בעלת אופי היררכי כמו אצל יחזקאל [8] אך גם שיתופית כמו בישעיהו [5]. המשותף לשניהם הוא הוויתור הגדול של אומות העולם בעת הגאולה: ויתור על ההגמוניה הדתית שלהם שבאה לידי ביטוי בראיית ירושלים כמרכז המקודש בעולם. במילים אחרות, לחזון האוניברסלי-שיתופי של ישעיהו, שבית המקדש יהפוך להיות בית תפילה לכל העמים, ישנו גם צד שני. מרכזיותה של ירושלים שוללת את היכולת של כל אחת מן הדתות לטעון לבלעדיות - ואפילו למרכזיות פולחנית - באחד מן המרכזים שאינם ירושלים.

תמונת המצב המבוזרת עשויה להיות אולי המפתיעה ביותר מנקודת מבט תנ"כית שכן נבואות אלו עוסקות באי-מרכזיותם - או ליתר דיוק: אי-בלעדיותם - של עם ישראל וירושלים במציאות

3. כך מפרש המהרש"א את הפסוק ומוסיף שכולם ידברו בלשון הקודש: "לפי שבתחלת ישובו של עולם במעשה דור הפלגה שהיה להם שפה אחת בלשון הקודש ובאו למרוד על ה' כלכל להם אותו לשון הקודש אמר בכאן כי אז שיחזרו העובדי כוכבים למוטב לעבוד ה' יהפך להם שפה ברורה שהוא לשון הקודש כי כל הלשונות אינם שפה ברורה נקראו לעז לגבי לשון הקודש" (מהרש"א, חידושי אגרות, עבודה זרה כד ע"א).

האוטופית. על פי נבואת מיכה [2], באחרית הימים אכן יגיעו עמים רבים להר בית ה' אולם בניגוד לנבואת צפניה [9], שלפיה באחרית הימים תהא אחידות בשפה שתוביל לאחידות דתית, נבואת מיכה מנבאת דווקא ההפך: "כִּי כָל הָעַמִּים יֵלְכוּ אִישׁ בְּשֵׁם אֱלֹהָיו וְאֲנַחְנוּ נִלְךְ בְּשֵׁם ה' אֱלֹהֵינוּ לְעוֹלָם וָעֶד". מפשוטו של מקרא ניתן להבין כי אין כאן ביקורת שלילית על בני אומות העולם על שאינם נשארים סביבות ירושלים. לפי נבואה זו, העלייה לירושלים היא אומנם שיא אך לאחריה כל עם חוזר לביתו ולעבודתו הדתית מתוך המטען שספג ולמד בהר ה' ⁴.

גרסה אחרת של האפשרות המבוזרת נמצאת בנבואת ישעיהו [3]:

בַּיּוֹם הַהוּא יִהְיֶה מִזְבַּח לַה' בְּתוֹךְ אֶרֶץ מִצְרַיִם וּמִצְבֵּה אֲצֵל גְּבוּלָהּ לַה' [...] בַּיּוֹם הַהוּא יִהְיֶה יִשְׂרָאֵל שְׁלִישִׁיה לְמִצְרַיִם וּלְאֲשׁוּר בְּרַכָּה בְּקִרְבֵּי הָאֶרֶץ: אֲשֶׁר בֵּרְכוּ ה' צְבָאוֹת לְאֹמֵר בְּרוּךְ עַמֵּי מִצְרַיִם וּמִעֲשֵׂה יְדֵי אֲשׁוּר וּבְחַלְתֵי יִשְׂרָאֵל.

בנבואה זו מתואר שהגויים יעבדו רק את ה' ולא בשיתוף אולם ירושלים איננה המרכז הפולחני היחיד. גם בארץ מצרים, ולא רק בירושלים, יהיה מזבח לה'. המודל ההיסטורי של עם נבחר מקבל תצורה חדשה ושותפות בו יחד עם ישראל שתיים מהאימפריות הגדולות של התקופה:

4. אכן לפי רש"י, רד"ק ופרשנים נוספים כוונת הפסוק היא להצביע על העבר - כלומר לאורך ההיסטוריה העמים הלכו בשם אלוהיהם ואילו כעת בעת הגאולה כולם זונחים את עצביהם ועובדים אך ורק את הקב"ה. אולם האלשיך (תהילים קב, כג) מפרש שהנביא מתאר את המצב בזמן הגאולה. הצעתנו כאן עשויה לחבר בין פסוקים אלו למסורת קבלית המצויה בפירוש רמב"ן על התורה (ויקרא יח, כה) ובספר הזוהר (ראו זוהר חדש, תיקונים, צז ע"ב) שלפיה ישנם מעין "ממונים שמימיים" על כל אחת מן האומות וכל אחד מהם כפוף לקב"ה; ורק עם ישראל נמצא בקשר תמידי ובלתי אמצעי עם הקב"ה. אפשר להציע שתפיסה זו מוצאת את דרכה בהלכה במסורת ההלכתית שלפיה הגויים אינם מוזהרים על "השיתוף" (ראו תוספות, בכורות ב ע"ב, ד"ה שמא; רמ"א, אורח חיים, סימן קנו).

בין ישראל לעמים לעתיד לבוא: ארבעה מודלים בנבואות אחרית הימים

מצרים ואשור. זאת ועוד, מצרים נקראים כאן "עַמִּי" ואשור "מַעֲשֵׂה יְדִי"; אלו שני ביטויים שעד הנה היו שמורים לעם ישראל בלבד. גם הנביא מלאכי [12] מתאר מציאות שבה העולם כולו מלא במזבחות שבהם מקטירים "מִנְחָה טְהוֹרָה" לה' והרי זה מעיד על כך ש"גְדוֹל שְׁמִי בַגּוֹיִם אָמַר ה' צְבָאוֹת".⁵

תמונת ההכנעה אל מול תמונת ההארה והשלום

מתח נוסף השורר בין הנבואות השונות קשור לטיב התהליך שיביא לאותו חזון אחרית הימים. מן הצד האחד אנחנו יכולים למצוא את תהליך ההכנעה בדמות מלחמה גדולה ואסונות טבע משונים שיביאו בכוח את אומות העולם להכיר במלכות ה' ובמרכזיותה של ירושלים. כך אנחנו מוצאים למשל בנבואת זכריה [11] המתאר מלחמה עולמית גדולה שתיערך בירושלים ותוכרע על ידי ניסים משדדי מערכות כדוגמת רעידת אדמה, בקיעת הר הזיתים לשניים, אור גדול שיאיר בלילה ועוד. אלו שיצליחו לשרוד את המלחמה יקבלו בעל כורחם את מלכות ה'. גם המשך נאמנותם לקב"ה יתקיים בצל איום גדול בדמות מגפה ובצורת. כאן, המסע לעבר אחרית הימים כרוך אפוא בהכנעה. לעומת זאת, בנבואת ישעיהו [1] (וכן בפרק יא) אין תיאורי מלחמה והכנעה אלא אדרבה תהליך של הארת דעת אלוקים שתתגלה בעולם על ידי הוראת התורה ובקשת הצדק. רוח ה', רוח חוכמה ובינה, רוח גבורה, דעת ויראת ה' תנוח על צאצא מבית דוד ומעלותיו ופועלו למען הטוב והצדק יישמעו בעולם. בתיאור אחר, מציון תצא תורה ואומות העולם ייענו לכך ויבקשו לעלות לירושלים לעמוד לפני ה', ללמוד מתורתו ולהישפט בחוכמתו. כאן, לא רק שהתהליך לא נולד מכוח והכנעה אלא שגם תוצאותיו לא מנבאות רק על קבלת מלכות

5. לפסוקים במלאכי חשיבות נוספת בכך שהם אינם מדברים על העתיד אלא על ההווה. אנו יודעים כי מצב העולם בזמן הנביא היה שרבים מעמי הארץ לא עלו לבית המקדש ולא באו ללמוד תורה בציון ובכל זאת מלאכי רואה בעבודתם הדתית חלק מהגדלת שם ה' בעולם. וכן משמע מדברי הגמרא (מנחות ק"ע"א).

ה' אלא על סדר פוליטי-עולמי חדש - בדמות חיסול הנשק וכלי המלחמה ומציאות של שלום עולמי וקוסמי.

נבואות שונות: הבחירה בידינו

לאחר שהצגנו את התמונות השונות של נבואות אחרית הימים, עלינו לדון ביחס ביניהן. מבחינה מתודולוגית, ניתן לצעוד בשני כיוונים. כיוון אחד יבקש לאחד ולפשר בין המקורות השונים כדי להציג תמונה אחת. לאפשרות זו יתרון מסוים מבחינה תיאולוגית, שכן היא מאפשרת הבנה אחדותית של רצון ה', כלומר ישנה תוכנית אלוקית ברורה ואחידה כיצד ייראו ימי אחרית הימים ועלינו לעמוד עליה. את הפערים הברורים בין הנבואות השונות ובין נביאים שונים ניתן יהיה להסביר בהתאם לאופי נבואתו של הנביא כפי שנאמר בגמרא (סנהדרין פט ע"א) "דאמר רבי יצחק: סיגנון אחד עולה לכמה נביאים, ואין שני נביאים מתנבאין בסיגנון אחד". הנבואה היא כגוף ידע גולמי אשר מתפרט ומתפרש על פי כלי ההכרה של הנביא. כיוון שפרצופיהם ודעותיהם של הנביאים שונים זה מזה, כך גם צורת הנבואה משתנה מנביא לנביא. אולם אפשרות זו עתידה להיתקל בקשיים פרשניים רבים, שהרי כפי שראינו לעיל התמונות הנבואיות של אחרית הימים נבדלות זו מזו בהבדלים מובהקים ואף הפוכים לחלוטין. הפערים בין הנבואות אינם רק בבחינת סגנונות שונים למציאות אחת. עם זאת, אפשר להציע אפשרות רכה יותר שלפיה הנבואות השונות מבטאות פרספקטיבות שונות של אותה מציאות. למשל, אפשר לתאר אדם מסוים גם כפרט בודד שעומד מצד עצמו שונה ומובחן משאר משפחתו וסביבתו, ואפשר לתארו כחלק ממארג אנושי רחב הרבה יותר. באופן דומה ניתן יהיה לתאר את היחסים בין עם ישראל לשאר האומות גם מהצד הנבדל והמובחן וגם מהצד השיתופי - ושני הצדדים אמתיים. אולם יש לבחון עד כמה כל המודלים דלעיל יכולים להלום רבדים שונים של אותה מציאות.

כיוון שני, שדומני שיש בו גם אפשרות פרשנית פשוטה יותר וגם הלימה טובה יותר למציאות הריאלית, הוא זה המחודד את ההבדלים,

בין ישראל לעמים לעתיד לבוא: ארבעה מודלים בנבואות אחרית הימים

מבחין בין הסגנונות של הנבואות ורואה בהם מפה של תרחישים שונים אפשריים. דומה כי כך הבין הרמב"ם את פני הדברים בהתייחסותו למצב העולם באחרית הימים:

וכל אלו הדברים וכיוצא בהן לא ידע אדם איך יהיו עד שיהיו, שדברים שתומין הן אצל הנביאים, גם החכמים אין להם קבלה בדברים אלו, אלא לפי הכרע הפסוקים, ולפיכך יש להם מחלוקת בדברים אלו, ועל כל פנים אין סדור הויית דברים אלו ולא דקדוקיהן עיקר בדת, ולעולם לא יתעסק אדם בדברי ההגדות, ולא יאריך במדרשות האמורים בענינים אלו וכיוצא בהן, ולא ישימם עיקר, שאין מביאין לא לידי יראה ולא לידי אהבה, וכן לא יחשב הקצין, אמרו חכמים תפח רוחם של מחשבי הקצים, אלא יחכה ויאמין בכלל הדבר כמו שבארנו.⁶

הרמב"ם קובע כי אכן יש מחלוקת בתמונת אחרית הימים. קביעה זו מביאה את הרמב"ם להסיק שמוטב לו לאדם לבל יעסוק בענייני אחרית הימים – משום שאין בכך תועלת. אך אפשר להציע מסקנה אחרת. תפיסת ההיסטוריה של התנ"ך היא של "היסטוריה פתוחה". אין תסריט אחיד וברור וקבוע מראש של מהלך ההיסטוריה. התנ"ך איננו חֶפֶץ שנשכב ונחכה לראות מה ילד יום ומה תכנן הקב"ה לעולמו, אלא להפך – בורא עולם הפקיד בידינו את הבחירה כיצד ייראה העתיד וכיצד תתממש הגאולה. לכן השאיר התנ"ך בידינו תמונות שונות של אחרית הימים.

דבר דומה אנחנו מוצאים בדרשת חכמים: "זכו – בעתה; לא זכו – אחישנה" (סנהדרין צח ע"א). התממשותה של אחת משתי האפשרויות – אם הגאולה תתרחש בזמנה או שמא תגיע מהר יותר – תלויה במעשינו ובבחירתנו. אלא שכאן איננו מדברים על איזו זכות שמגיעה רק בעקבות הקפדה כללית בתורה ומצוות אלא על בחירה

6. משנה תורה, הלכות מלכים, פרק יב, הלכה ב.

לעצב ממש את המציאות. אין ספק כי הדבר תלוי במידה רבה בבחירתן ומעשיהן של אומות העולם, אולם גם בכוחנו ומעשינו תלויה השאלה אם טיב היחסים בין ישראל לאומות העולם יהיה יחסי הכנעה או הארה, אם התמונה תהא ריכוזית או מבוזרת, היררכית או שיתופית. בין כל האפשרויות הללו עלינו לזכור שני עקרונות יסוד: האחד - מן ההכרח שאומות העולם יהיו כלולות בתוך תמונת העולם השלמה שלנו; השני - איננו עוסקים במציאות אוטופית שתתחולל לה מעצמה אלא במציאות שתיווצר בשילוב שבין השתדלות האדם והשגחת הבורא.

מקורות

[1] ישעיהו ב, ב-ד

(ב) וְהָיָה בְּאַחֲרֵית הַיָּמִים נִכּוֹן יְהִיֶה הַר בֵּית ה' בְּרֹאשׁ הַהָרִים וְנִשְׂאָ מִגְבְּעוֹת וְנִהְרֹו אֵלָיו כָּל הַגּוֹיִם: (ג) וְהָלְכוּ עַמִּים רַבִּים וְאָמְרוּ לָכוּ וְנַעֲלֶה אֶל הַר ה' אֶל בֵּית אֱלֹהֵי יַעֲקֹב וִירְנוּ מִדְּרָכָיו וְנִלְכֶה בְּאַרְחֵתָיו כִּי מִצִּיּוֹן תֵּצֵא תוֹרָה וְדִבֶּר ה' מִירוּשָׁלַם: (ד) וְשִׁפְט בֵּין הַגּוֹיִם וְהוֹכִיחַ לְעַמִּים רַבִּים וְכִתְבוּ חֲרֻבֹתֵם לְאֹתִים וְחֲנִיתוֹתֵיהֶם לְמִזְמֹרוֹת לֹא יִשָּׂא גּוֹי אֶל גּוֹי חָרֵב וְלֹא יִלְמְדוּ עוֹד מִלְחָמָה.

[2] מיכה ד, א-ה

(א) וְהָיָה בְּאַחֲרֵית הַיָּמִים יְהִיֶה הַר בֵּית ה' נִכּוֹן בְּרֹאשׁ הַהָרִים וְנִשְׂאָ הוּא מִגְבְּעוֹת וְנִהְרֹו עָלָיו עַמִּים: (ב) וְהָלְכוּ גּוֹיִם רַבִּים וְאָמְרוּ לָכוּ וְנַעֲלֶה אֶל הַר ה' וְאֶל בֵּית אֱלֹהֵי יַעֲקֹב וִירְנוּ מִדְּרָכָיו וְנִלְכֶה בְּאַרְחֵתָיו כִּי מִצִּיּוֹן תֵּצֵא תוֹרָה וְדִבֶּר ה' מִירוּשָׁלַם: (ג) וְשִׁפְט בֵּין עַמִּים רַבִּים וְהוֹכִיחַ לְגּוֹיִם עֲצָמִים עַד רְחוֹק וְכִתְבוּ חֲרֻבֵיהֶם לְאֹתִים וְחֲנִיתֵיהֶם לְמִזְמֹרוֹת לֹא יִשָּׂאוּ גּוֹי אֶל גּוֹי חָרֵב וְלֹא יִלְמְדוּן עוֹד מִלְחָמָה: (ד) וְיִשְׁבּוּ אִישׁ תַּחַת גַּפְנוֹ וְתַחַת תְּאֵנָתוֹ וְאִין מִחְרִיד כִּי פִי ה' צְבָאוֹת דִּבֶּר: (ה) כִּי כָל הָעַמִּים יִלְכוּ אִישׁ בְּשֵׁם אֱלֹהָיו וְאִנְחָנוּ נִלְךְ בְּשֵׁם ה' אֱלֹהֵינוּ לְעוֹלָם וָעֶד.

בין ישראל לעמים לעתיד לבוא: ארבעה מודלים בנבואות אחרית הימים

[3] ישעיהו יט, יח-כה

(יח) ביום ההוא יהיו חמש ערים בארץ מצרים מדברות שפת פנען ונשבעות לה' צבאות עיר ההרס יאמר לאחת: (יט) ביום ההוא יהיה מזבח לה' בתוך ארץ מצרים ומצבה אצל גבולה לה': (כ) והיה לאות ולעד לה' צבאות בארץ מצרים כי יצעקו אל ה' מפני לחצים וישלח להם מושיע ורב והצילים: (כא) ונודע ה' למצרים וידעו מצרים את ה' ביום ההוא ועברו זבח ומנחה ונדרו נדר לה' ושלמו: (כב) ונגף ה' את מצרים נגף ורפוא ושבנו עד ה' ונעתר להם ורפאם: (כג) ביום ההוא תהיה מסלה ממצרים אשורה ובא אשור במצרים ומצרים באשור ועברו מצרים את אשור: (כד) ביום ההוא יהיה ישראל שלישיה למצרים ולאשור ברכה בקרב הארץ: (כה) אשר ברכו ה' צבאות לאמר ברוך עמי מצרים ומעשה ידי אשור ונחלתי ישראל.

[4] ישעיהו מב, ה-ז

(ה) כה אמר האל ה' בורא השמים ונוטיהם רקע הארץ וצאצאיה נתן נשמה לעם עליה ורוח להלכים בה: (ו) אני ה' קראתיך בצדק ואחזק בידך ואצרך ואתנך לברית עם לאור גוים: (ז) לפקח עינים עורות להוציא ממסגר אסיר מבית כלא ישבי חשך.

[5] ישעיהו נו, ג-ח

(ג) ואל יאמר בן הנכר הנלוה אל ה' לאמר הבדל יבדילני ה' מעל עמו ואל יאמר הסרים הן אני עץ יבש: (ד) כי כה אמר ה' לסרסים אשר ישמרו את שבתותי ובחרו באשר חפצתי ומחזיקים בכרית: (ה) ונתתי להם בביתי ובחומתי יד ושם טוב מכנים ומכנות שם עולם אתן לו אשר לא יפרת: (ו) ובני הנכר הנלוים על ה' לשרתו ולאהבה את שם ה' להיות לו לעבדים כל שמר שבת מחללו ומחזיקים בכרית: (ז) והביאותים אל הר קדשי ושמתים בבית תפילתי עולתיהם וזבחייהם לרצון על מזבחי כי ביתי בית תפלה יקרא לכל העמים: (ח) נאם ה' אלהים מקבץ נדחי ישראל עוד אקבץ עליו לנקבציו.

[6] ישעיהו סא, ה-ט

(ה) וְעַמְדוֹ זָרִים וָרַעוּ צֹאנֵכֶם וּבְנֵי נֹכַר אֶפְרַיִם וְכַרְמֵיכֶם: (ו) וְאַתֶּם כִּהְיֵה ה' תִּקְרָאוּ מִשְׁרָתִי אֱלֹהֵינוּ יֹאמֶר לָכֶם חֵיל גּוֹיִם תֹּאכְלוּ וּבִכְבוֹדָם תִּתְיַמְרוּ [...] (ט) וְנוֹדַע בְּגוֹיִם זָרָעִם וְצֹאצְאֵיהֶם בְּתוֹךְ הָעַמִּים כָּל רְאִיֵּיהֶם יִפְרִיֹם כִּי הֵם זָרַע בְּרַךְ ה'.

[7] ישעיהו סו, יח-כג

(יח) וְאַנְכִי מַעֲשִׂיהֶם וּמַחֲשַׁבְתֵּיהֶם בָּאָה לְקַבֵּץ אֶת כָּל הַגּוֹיִם וְהִלְשַׁנּוֹת וּבָאוּ וָרָאוּ אֶת כְּבוֹדִי: (יט) וְשִׁמְתִי בָהֶם אוֹת וְשִׁלַּחְתִּי מֵהֶם פְּלִיטִים אֶל הַגּוֹיִם תִּרְשִׁישׁ פּוֹל וְלוֹד מִשְׁכֵּי קֶשֶׁת תִּבַּל וַיּוֹן הָאִיִּים הִרְחַקִּים אֲשֶׁר לֹא שָׁמְעוּ אֶת שְׁמִיעִי וְלֹא רָאוּ אֶת כְּבוֹדִי וְהִגִּידוּ אֶת כְּבוֹדִי בְּגוֹיִם: (כ) וְהִבִּיאוּ אֶת כָּל אַחֲיֵכֶם מִכָּל הַגּוֹיִם מִנְחָה לְה' בְּסוּסִים וּבָרֶכֶב וּבַצְּבִים וּבַפָּרָדִים וּבַכַּרְפּוֹת עַל הַר קְדְשֵׁי יְרוּשָׁלַם אָמַר ה' כֹּאֲשֶׁר יִבִּיאוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל אֶת הַמִּנְחָה בְּכָלִי טְהוֹר בֵּית ה': (כא) וְגַם מֵהֶם אֶקַּח לְכַהֲנִים לְלוֹיִם אָמַר ה': (כב) כִּי כֹאֲשֶׁר הַשָּׁמַיִם הַחֲדָשִׁים וְהָאָרֶץ הַחֲדָשָׁה אֲשֶׁר אֲנִי עֹשֶׂה עִמָּדִים לְפָנַי נֹאֵם ה' כֵּן יַעֲמֹד זָרְעֵכֶם וְשִׁמְכֶם: (כג) וְהָיָה מְדֵי חֲדָשׁ בְּחֲדָשׁוֹ וּמְדֵי שֶׁבַת בְּשַׁבְּתוֹ יָבוֹא כָּל בָּשָׂר לְהִשְׁתַּחֲוֹת לְפָנָי אָמַר ה'.

[8] יחזקאל מד, ו-י

(ו) וְאַמְרַתְּ אֶל מְרִי אֶל בֵּית יִשְׂרָאֵל כֹּה אָמַר אֲדֹנָי ה' רַב לָכֶם מִכָּל תּוֹעֲבוֹתֵיכֶם בֵּית יִשְׂרָאֵל: (ז) בְּהִבְיֵאתְכֶם בְּנֵי נֹכַר עַרְלֵי לֵב וְעַרְלֵי בָשָׂר לְהִיּוֹת בְּמִקְדָּשִׁי לְחַלְלוֹ אֶת בֵּיתִי בְּהַקְרִיבְכֶם אֶת לֶחֶמִי חֶלֶב וְדָם וַיִּפְרוּ אֶת בְּרִיתִי אֶל כָּל תּוֹעֲבוֹתֵיכֶם: (ח) וְלֹא שִׁמַּרְתֶּם מִשְׁמַרְתִּי קְדְשִׁי וְתִשְׁמֹנוּ לְשִׁמְרֵי מִשְׁמַרְתִּי בְּמִקְדָּשִׁי לָכֶם: (ט) כֹּה אָמַר אֲדֹנָי ה' כָּל בֶּן נֹכַר עַרְלֵי לֵב וְעַרְלֵי בָשָׂר לֹא יָבוֹא אֶל מִקְדָּשִׁי לְכָל בֶּן נֹכַר אֲשֶׁר בְּתוֹךְ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל: (י) כִּי אִם הַלְוִיִּם אֲשֶׁר רָחֲקוּ מֵעַלִּי בַתְּעוֹת יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר תַּעֲוּ מֵעַלִּי אַחֲרַי גְּלוּלֵיהֶם וְנִשְׂאוּ עֲוֹנָם.

[9] צפניה ג, ח-ט

(ח) לָכֵן חֲכוּ לִי נֹאֵם ה' לְיוֹם קוֹמִי לְעַד כִּי מִשְׁפָּטִי לְאַסֹּף גּוֹיִם לְקַבְּצֵי

בין ישראל לעמים לעתיד לבוא: ארבעה מודלים בנבואות אחרית הימים

ממלכות לשפך עליהם זעמי כל חרון אפי כי באש קנאתי תאכל כל הארץ: (ט) כי אז אהפך אל עמים שפה ברורה לקרא כלם בשם ה' לעבדו שכם אחה.

[10] זכריה ת, כ-כג

(כ) כה אמר ה' צבאות עד אשר יבאו עמים וישבי ערים רבות: (כא) והלכו ישבי אחת אל אחת לאמר גלכה הלוך לחלות את פני ה' ולבקש את ה' צבאות אלכה גם אני: (כב) ובאו עמים רבים וגוים עצומים לבקש את ה' צבאות בירושלם ולחלות את פני ה': (כג) כה אמר ה' צבאות בימים ההמה אשר יחזיקו עשרה אנשים מכל לשנות הגוים והחזיקו בכנף איש יהודי לאמר גלכה עמכם כי שמענו אלהים עמכם.

[11] זכריה יד, ב-יט

(ב) ואספתי את כל הגוים אל ירושלם למלחמה ונלכדה העיר ונשסו הבתים והנשים תשכבה ויצא חצי העיר בגולה ויתר העם לא יכרת מן העיר: (ג) ויצא ה' ונלחם בגוים ההם כיום הלחמו ביום קרב [...]. (ט) והיה ה' למלך על כל הארץ ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד [...]. (יב) וזאת תהיה המגפה אשר יגף ה' את כל העמים אשר צבאו על ירושלם המק בשרו והוא עמד על רגליו ועיניו תמקנה בחריהן ולשונו תמק בפיהם [...]. (טז) והיה כל הנותר מכל הגוים הבאים על ירושלם ועלו מדי שנה בשנה להשתחות למלך ה' צבאות ולחג את חג הסכות: (יז) והיה אשר לא יעלה מאת משפחות הארץ אל ירושלם להשתחות למלך ה' צבאות ולא עליהם יהיה הגשם: (יח) ואם משפחת מצרים לא תעלה ולא באה ולא עליהם תהיה המגפה אשר יגף ה' את הגוים אשר לא יעלו לחג את חג הסכות: (יט) זאת תהיה חטאת מצרים וחטאת כל הגוים אשר לא יעלו לחג את חג הסכות.

[12] מלאכי א, יא

כי ממזרח שמש ועד מבואו גדול שמי בגוים ובכל מקום מקטר מגש לשמי ומנחה טהורה כי גדול שמי בגוים אמר ה' צבאות.